

გია გელაშვილი

ისტორიის დოქტორი, ივანე ჯავახიშვილის სახელების თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ივანე ჯავახიშვილის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ახალი და უახლესი ისტორიის განყოფილების უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი

იულიუს კლაპროტი თბილისის შესახებ

ცნობილი გერმანელი ლინგვისტი-ორიენტალისტი იულიუს კლაპროტი (1783–1835) მიიწვია რუსეთის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიამ 1804 წელს. კავკასიაში რუსეთის დამკვიდრებასთან დაკავშირებით, მთავრობის კოლონიური პოლიტიკის შესაბამისად, აქტუალური ხდებოდა კავკასიის ხალხთა ისტორიისა და ენების მეცნიერული შესწავლა. ამიტომ 1807 წელს კლაპროტი მიავლინეს კავკასიაში ფილოლოგიური, ეთნოგრაფიული და ისტორიული კვლევების ჩასატარებლად. მას დაევალა კრიტიკულად შეემოწმებინა და შეევესო მისი წინამორბედი კავკასიის მცოდნეთა შრომები. აქ ის დარჩა მთელი 1808 წლის მანძილზე. აქედან 6 თვე დაჰყო საქართველოში. ტფილისში ის ჩამოვიდა 13 იანვარს, საიდანაც მან რამდენიმე გასვლა მოაწყო ივნისის ბოლომდე: არაგვისა და თერგის სათავეებისკენ, მტკვარსა და იორს შორის მოქცეულ მიდამოებში, ლიახვის ხეობაში, საქართველოს სამხედრო გზაზე იქით და უკან. უკვე მოზდოკიდან ხელისუფლებისგან მალულად მოიარა მცირე და დიდი ყაბარდო და ჩავიდა რაჭაში ონამდე. კლაპროტის სიტყვით, ტფილისში მას ქართველი საზოგადოება დიდად დაეხმარა საქმეში, მაშინ როცა ადგილობრივი ხელისუფლები სრულ უყურადღებობას იჩენდნენ. ტფილისიდან მისი გასვლები ფორმალობათა უგულებელყოფით ძლიერ აღიზიანებდა მთავარმართებელ გუდოვიჩს.

კლაპროტის მოგზაურობა კავკასიაში აისახა მის წიგნებში: „მოგზაურობა კავკასიასა და საქართველოში 1807 და 1808 წლებში“, (I-II, ჰალე, ბერლინი, 1812–1814); „მოგზაურობას“ ერთვის კავკასიური ენების შესახებ მისი საგანგებო გამოკვლევა („კავკასიური ენები“); „აღმოსავლეთ კავკასიის გეოგრაფიულ-ისტორიული

აღწერა“ (ვაიმარი, 1814); „კასპიისა და შავ ზღვებს შორის მდებარე რუსული პროვინციების აღწერა“ (ვაიმარი, 1814). შეიძლება ითქვას, რომ კლაპროტი გიულდენშტედტის შემდეგ თავისი ცოდნითა და ცნობების სიუხვე-სანდობით ერთერთ პირველ ადგილზეა სწავლულ მოგზაურთა შორის.

[ტფილისი]

დევის-ნამუხლიდან მტკვარი უხვევს სამხრეთით... აქ გზა გადადის ნაყოფიერ დაბლობზე, რომელსაც ეძახიან *დილომის-მინდორს*... შემდგომ გავიარეთ მდინარე დილომი, რომელიც მიედინება კლდოვან დილომის ხეობაში და სათავეს იღებს დასავლეთით, *სხალდიდის* მთაში. ტფილისიდან ორ ვერსზე მივედით მდინარე *ვერზე*, რომელზეც აგებულია ქვის საკმაოდ გემოვნებიანი ხიდი [1]; სოფელ *ვერედან* ძგათამდე (Tsgatha – ნყნეთი?) მთელი ხეობა, რომელზეც ის მიედინება, დაფარულია ხეხილის ბაღებით, რომელთა ნაყოფიც ტფილისში იგზავნება.

21 ვერსის გავლის შემდეგ, ნაშუადღევს მივალწიეთ *ტფილისს*, რომელშიც შევედით *სოფიის კარით*. ჩვენი უპირველესი სურვილი იყო ვრცელი ბინის მიღება; მხოლოდ სალამოს, ჩვენდა დიდად სასიხარულოდ, შევსახლდით მთაზე მდებარე სახლში, რომელიც ეკუთვნოდა სომეხ მღვდელს – *დავით ყაითმაზიანს*.

მეორე დღეს მქონდა პატივი შინაგან საქმეთა მინისტრისა და ბ-ნი გრაფ *პოტოცკის* [2] სარეკომენდაციო წერილები გადამეცა გენერალ-ფელდმარშალ *ივანე ვასილის ძე გუდოვიჩისათვის* [3]; მან რამდენჯერმე გამომკითხა ჩემი მოგზაურობის მიზნები, რომლებიც, რამდენადაც შემეძლო, ჩამოვუთვალე. მისი საცხოვრებელი არაა ქალაქში, არამედ მის გარეთ, მცხეთისკენ მიმავალი გზის მარცხენა მხარეს, ძველი მონასტრის – *ლურჯი მონასტრის* [4] პირდაპირ, რომელთანაც არის ტფილისის მოსახლეობის საერთო სასაფლაო. აქ დგას მთავარი საგუმბაგო; აქვეა ურმები სამხედრო საქროების სატრანსპორტოდ და დიდი ნაწილი საარტილერიო აღალისა.

ტფილისი, საქართველოს დედაქალაქი, ძვეს აღმოსავლეთ გრძედის 61*57' და ჩრდილოეთ განედის 41*30' შორის, მდინარე *კურ-ზე*, რომელსაც ქართველები უწოდებენ *მტკვარს*; იგი ქალაქს შუაზე ჰყოფს. ტფილისიდან გამოსვლისას მდინარე ძალზე შევიწროებულია კლდეებით და აქვს მძლავრი მდინარება. ამ ქალაქის სა-

ხელია ტფილისი ან *ტფილის-ქალაქი*, ე.ი. თბილი ქალაქი, რაც მან მიიღო მშვენიერი თბილი აბანოებისგან. ქალაქი შედგება სამი ნაწილისაგან: საკუთრივ *ტფილისი* არის უძველესი და მასშია აბანოები; ის ძვეს მტკვრის სამხრეთ-დასავლეთით და ძალზე უმნიშვნელოა. *კალა* პირველისგან ჩრდილოეთითაა, მდინარის დასავლეთით; ესაა ამჟამად ქალაქის ყველაზე მეტად დასახლებული ნაწილი. *ისანი (ისნი)*, ესაა წინაქალაქი; იგი მტკვარზე გადებული ერთადერთი ხიდითაა გამოყოფილი წინა ორი ნაწილისგან. ტფილისი უძველეს დროს იყო მხოლოდ სოფელი. ქართლის 27-ე მეფემ ვარაზ-ბაქარმა (ვარაზ-ბაკურმა) [5], ხოსროიანთა სახლიდან, რომლის დროსაც ქვეყანა სპარსელებმა ააოხრეს, ქრისტეს აქეთ 380 წლისთვის ააგო სიმაგრე *შურის ციხე* [6]. მხოლოდ 469 წელს ააშენა აქ მამაცმა მეფემ ვახტანგ გორგასლანმა (მგელ-ლომმა) ქალაქი ტფილისი, რომელიც შემდგომ ხაზარებმა გაანადგურეს [7]. იგი კვლავ აღადგინა ემირ აგარიანმა [8] და მცხეთის დაცემის შემდეგ გახდა ბაგრატიონთა რეზიდენცია.

მტკვრის დასავლეთით მდებარე ქალაქის ნაწილი ქმნის სწორკუთხა სამკუთხედს, რომლის ყველაზე გრძელი გვერდი ზედ მდინარის ნაპირს ებჯინება. დასავლეთით ის გარშემორტყმულია ბალებით; სამხრეთი ნაწილით ის ადგება საკმაოდ მაღალ კირიან-მერგელის მთას, რომელსაც *მეტეხი* ჰქვია. მის პირდაპირ მტკვრის პირას ძვეს ციხე *ნარიყალა*, რომლისგანაც ერთ ვერსზე მეტ მანძილზე დასავლეთით მიემართება 16 ფუტი სიმაღლის სათოფურებიანი გალავანი ამ ქედის შუა თხემზე ამჟამად დანგრეულ სიმაგრე *შარდახტამდე* [9]. ეს გალავანი შემდგომ ქვემოთ ეშვება და მიუყვება ქალაქს დასავლეთ და ჩრდილო მხარეზე მდინარე მტკვრამდე და მას ქალაქის კედლად თვლიან, თუმცა მოიცავს დიდ და დაუსახლებელ ნაწილს მეტეხის ზურგისას. სამხრეთით მის ქვემოთ მიედინება მდინარე *წავკისი*, რომელიც იმავე სახელის სოფლიდან იწყება, ღრმა, მაღალკლდოვან კედლებიან ხევში მოქცეული. ზაფხულობით ჩრდილისა და სასიამოვნო სიგრილის გამო აქ ძალიან ბევრი ხალხი ამოდის; მასზე ქალაქთან რამდენიმე ბაღია გაშენებული, რომელთაც არა აქვთ არავითარი დანიშნულება [10]. ტფილისის კედლები, რომლებიც დანგრეული იყო შაჰ აბასის [11] მიერ, აღდგა და გაგრძელდა ქალაქის სამხრეთ მხარეში *სოლოლაკის მთაზე*.

ტფილისის დასავლეთით არის მაღალი მთა *მთანმინდა*, რომელზეც პატარა, ამჟამად ჩამოქცეული მონასტერი დგას. მის შესახებ მრავალ საკვირველებს ყვებიან. მაისის თვის ბოლოს მეტწი-

ლად ქალები მოდიან აქ მოსალოცად. მის ახლოს არის აგრეთვე კათოლიკების სასაფლაო. ტფილისიდან ჩრდილოეთით მდებარეობს წინაქალაქი *გარეთუბანი*, რომელიც ძლიერადაა გაშენებული და საკუთრივ ტფილისს ეკუთვნის, ისევე, როგორც *ავლაბარი*, რომელიც ისანს მიეთვლება.

ქალაქი ძალზე ცუდადაა მოვლილი და ალა-მაჰმად-ხანის მიერ 1795 წლის სექტემბერში განადგურების შემდეგ სანახევროდ ნაგვის გროვას ჰგავს; სახლების მხოლოდ ორი მესამედია ხელახლა აშენებული. ქუჩები ისე ვიწროა, რომ ყველაზე განიერშიც კი ერთი ურემი გაეტევა, ხოლო შესახვევებსა და გადამკვეთ ქუჩებში ცხენოსნისთვისაც კი ძლივს რჩება ადგილი, ხოლო ტალახში ორი ქვეითად მოსიარულე ძნელად აუქცევს გზას ერთმანეთს. სახლები ნაგებია ცუდად, ქართული წესით შერეული აგურითა და რიყის ქვით, რომლებიც ერთმანეთთან ტალახით ან თიხითაა დაკავშირებული და თხუთმეტი წელი ძლივს ძლებენ დაუნგრევლად.

ქალაქს აქვს მხოლოდ სამი კარი [12], სახელდობრ, *სოფიის*, *მუხრანის* და სამხრეთ ნაწილში *აბანოს* კარი ანუ *განჯისა*. მტკვრის მეორე ნაპირას მდებარეობს ახლად შექმნილი წინაქალაქი *ავლაბარი*, სადაც ცხოვრობენ სირიელები და ქურთები.

ტფილისში ითვლიან 15 ბერძნულ ეკლესიას, რომლებშიც ღვთისმსახურება წარმოებს ძველ ქართულ ენაზე; აგრეთვე 20 სომხური და ორი კათოლიკური ეკლესიაა, რომელთაგან *ხარება* ჰქვია უძველესს და *წმინდა იოსების* სახელობისაა; ამჟამად მას დაქცევა ემუქრება, რადგან ძლიერი მიწისძვრის გამო მრავალ ადგილას დასკდა [13]. მეორე ახალი სულ რამდენიმე წელია ააგეს იმპერატორის თანადგომით და ჯერაც არაა მთლად დასრულებული, თუმცა მასში ღვთისმსახურება მიმდინარეობს. მთლად იქვე არის კაპუცინელთა მისიონის ახალი საცხოვრებელი სახლი, რომელსაც აქ ამჟამად სამი მამა ჰყავს. ეკლესიებს გარდა ტფილისში ახლაც დგას ორი მეჩეთი, რომელთაგან ერთი ეკუთვნით *ალის* მიმდევარ სპარსელებს, მეორე კი *სუნიტ* თათრებს; ეს უკანასკნელი ალა-მაჰმადმა დაანგრია. მიუხედავად ამისა, აქ მაინც დარჩა მშვენიერი მინარეთი ანუ კოშკი. იგი აგებულია 1710 წელს თურქი მმართველის *ისააკ ფაშას* მიერ. საქართველოს გუბერნატორის (პრავიტელ გრუზიი – ამჟამად *თევდორე ისაის ძე ახვერდოვია*, არტილერიის გენერალი) სახლი მდებარეობს მტკვართან თავისუფალ მოედანზე, სადაც ადრე იდგა *მეფე როსტომის* მიერ 1658 წელს აზიური გემოვნებით ნაშენი მტკიცე სასახლე, რომლის აღწერაც *შარდენმა*

[14] დაგვიტოვა. ახლა იქ დანყებულია დიდი შენობის აგება საიმპერატორო ექსპედიციებისათვის. მთელ ქალაქში არ მოიძებნება რაიმე დიდი ან ღირსშესანიშნავი სახლი; ყველა ღარიბული ქვის ქოხებია, უმრავლესობა ძალზე ჭუჭყიანი. მაინც ზოგმა ქართველმა თავადმა, რომლებიც რუსულ ჩვევებსაა მიჩვეული, უკეთესი საცხოვრებლები აიგო, რომლებიც მეტწილად ორ სართულიანია და აქვთ ირგვლივ შემოვლებული აივანი. მინები ძალზე იშვიათად გვხვდება; მათ მაგიერ მხოლოდ ხვრელებია, რომლებზეც გაკრულია გაქონილი ქალაღდი.

ტფილისში არის ორი ბაზარი, რომლებშიც ერთად 704 დუქანია. აქ ვაჭრობენ ძირითადად სომეხი, თათარი და ქართველი ვაჭრები; რუსები აქ ძალზე ცოტანი არიან, რომელთაც ე. წ. სომხურ ბაზარში აქვთ საქონლის სანყობი. აქაური ბაზრები აზიური წესის მიხედვით შეიცავენ ყველა ხელობის სახელოსნოებს. აქ გვხვდება მთელი ქუჩა, რომელზეც ცხოვრობენ მხოლოდ ხარაზები; მეორეზე მექუდებებსა და მჭედლებს აქვთ თავიანთი სახელოსნოები. ოქრომჭედლები, აბრეშუმის მქსოველები, თოფებისა და ხმლის ოსტატები, ყველა მუშაობს და იძენს თავისი საერთო სიბეჯითით, რაც მოგზაურისთვის სასიამოვნო სანახავია. ამდენად, ბაზარი ყველაზე საინტერესო გასასეირნებელია ტფილისში [15].

ვაჭართა დუქნებში გვხვდება რუსული, გერმანული, თათრული და სპარსული საქონელი, მაგრამ ისინი ძალზე ძვირია; განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ სტ.-პეტერბურგსა და მოსკოვში აზიური ნაწარმი, როგორცაა შალები და აბრეშუმის ქსოვილები, გაცილებით იაფია შესაძენად, ვიდრე ტფილისში.

ტფილისში ამჟამად ითვლიან 18000 მაცხოვრებელს, თუ არ ჩავთვლით რუს მოხელეებსა და გარნიზონს; ამათგან თითქმის ნახევარი სომხებია. ტფილისი, ისე როგორც მთელი საქართველო, ძალზე ღარიბი იყო; მაგრამ სომხების სიბეჯითემ, რომელთაც რუსეთიდან მოზიდეს ნაღდი ფული და განუწყვეტელი ვაჭრობა აქვთ გაჩაღებული თათრებთან და სპარსელებთან, მცხოვრებლები უკეთეს პირობებში ჩააყენეს. თურქული ვაჭრობა ახალციხესთან და მცირე აზიასთან ამჟამად ომის გამო თითქმის მთლად შეწყვეტილია.

განთქმული თბილი აბანოები თუმცა მდიდრული იყვნენ, მაგრამ ახლა ძალზე დანგრეულია; მაინც უმეტესობაში ჯერაც გვხვდება მარმარილოს იატაკი და მოპირკეთება [16]. წყალი ნაკლებ გოგირდიანია, მაგრამ ხმარებისას ძალიან მარგებელი. ადგი-

ლობრივი მკვიდრნი, მეტწილად ქალები, უზომოდ სარგებლობენ ამ აბანოებით: ხშირად მთელი დღე რჩებიან იქ და სასმელ-საჭმელიც სახლიდან თან მიაქვთ. ტფილისში აბანოებით მე კვირაში ორჯერ ვსარგებლობდი, ასევე ჩემი თანმხლებნიც სიამოვნებით დადიოდნენ. ისნის ციხისა და წინა ქალაქის უკან, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე თუმცა იყო გოგირდის საწვავები კლდის ქვაბულებში, მაგრამ ამჯერად გაუქმებულია. გოგირდს იღებენ ხრტილშერეულ მინერალისაგან, რომელსაც ხის ნახშირით ჩაკეტილ ლუმელში გამოჰყოფს. ახლაც უონავს ვრცელი კლდის ნაპრაღის კედლებიდან აჯასპიანი წყალი.

აბანოებთან მთაზე იდგა *თაბორი* [17], დღესდღეობით დანგრეული ციხე, რომელშიც **შაჰ სეფის** მიერ დანიშნულ სპარსელ *სეიდებს* ჰქონდათ საჯდომი და ამიტომ სპარსულად *სეიდაბადს* უწოდებენ [18].

ტფილისიდან სამიოდე ვერსზე ქვემოთ მტკვარი ქმნის კუნძულებს, რომლებიც ბალებითაა დაფარული; აქ საკუთარი ხილი მოჰყავთ. ამის მიუხედავად იშვიათად მოაქვთ ტფილისში დამნიფებული, რადგან ხარბი და უჭკუო ქართველი გლეხი ყველაფერს კრეფს დროზე ადრე და ჰყიდის; ამიტომ ზაფხულსა და შემოდგომაზე ხშირია დიზენტერია. მაგალითად, მთელი ტფილისის ირგვლივ ძალზე ბევრია ნუშის ხეები, მაგრამ არასდროს შევხვედრივარ მას გასაყიდად; პირიქით, იყენებენ სპარსულს, რადგან მთლად მწვანეს კრეფენ.

მთები ტფილისთან, რომლებსაც მე ვაკუთვნებ არარატის მთიანეთს, მტკვრით გამოიყოფა კავკასიის მთიანეთისგან. ისინი შედგებიან მერგელისგან, კირიანი მერგელოვანი ფიქალისაგან და ქვიშა და ქვიშაქვისაგან, ხოლო საფუძვლად აქვთ მშრალი მოყავისფრო-რუხი თიხაფიქალი. მერგელის ნაპრალებში შეინიშნება ხშირი კირქვის ძარღვები, აგრეთვე თაბაშირი და ქარსი. გოგირდის აჯასპი გვხვდება ასპიდში და მას ხშირად აქცევენ ნამდვილ შაბიან ფიქლებად. *ნიადაგი* ტფილისთან თიხნარია და მრავალ ადგილას შერეული კირიანი ქვიშით, რომელზეც მრავლადაა რიყის ქვა მტკვრიდან. იასპის მსგავსი რქეულა, გამაგრებული ზემოდან მწვანე მინით, გვხვდება მდინარე ნავეკისის ხეობაში.

პოლიცმაისტრის მიერ მოცემული ცნობის მიხედვით, ტფილისში იმყოფებოდნენ:

1 ქართველი პატრიარქი (კათალიკოსი) – ანტონი, მეფე ერეკლეს ვაჟი [19],

1 ქართველი მიტროპოლიტი,
55 ქართველი მღვდელი,
1 ბერძენი მღვდელმთავარი,
3 ბერძენი არქიმანდრიტი,
1 სომეხი არქიეპისკოპოსი,
73 სომეხი მღვდელი,
8 სომეხი მღვდელმთავარი,
4 კათოლიკე პატრი,
1 თათარი ეფენდი,
216 ქართველი აზნაური,
1983 მოქალაქე,
251 სოფლის კაცი (სახელმწიფო გლეხი),
426 თავადის სოფლის კაცი (თავადაზნაურთა კუთვნილი
გლეხი), 3684 საკუთარი სახლი (სახელმწიფო შენობების საწინააღ-
მდეგოდ).¹

[ამჯერად წარმოვადგენთ კლაპროტის ცნობებს მისი მეორე
ნაშრომიდან – „აღმოსავლეთ კავკასიის გეოგრაფიულ-ისტორიუ-
ლი აღწერა“ (ვაიმარი, 1814), რომლებიც მაშინ თბილისს არ ეკუთ-
ვნოდნენ (გარდა ავლაბრისა), მაგრამ დღეს ქალაქის შემადგენლო-
ბაში არიან].

„...მდინარე გრდანი ანუ გრდანის-ხევი [20] ავჭალასთან ერ-
თვის მტკვარს. ავჭალა ენოდება ორ პატარა, ერთმანეთის მეზობ-
ლად მდებარე სოფელს; იგი მტკვრის მარცხენა ჩრდილოეთის ნა-
პირზეა, ტყიან და მშვენიერ სანადირო არემარეში. აქედან ტფილი-
სი სამხრეთით ჩანს; ავჭალას ესაზღვრება მშრალი ხევი – ძმარი...

ავლაბარი, რომელსაც სომხები ჰავლაბარი-ს ეძახიან, არის
ტფილისის წინაქალაქი (გარეუბანი); იგი ძევს მტკვრის მარცხენა
ნაპირზე. ძველად მას ისნი ერქვა, რასაც ზოგჯერ ახლაც უწოდებ-
ენ. ის ტფილისს უკავშირდება ხის ხიდით, რომელიც მდინარის
ორივე ნაპირზე საკმაოდ მაღლა წამოზიდულ კლდეებს აერთებს,
მტკვარი ამ კლდეებს შორის ძლიერად და დიდი ხმაურით მიედინე-

¹ წინამდებარე ტექსტი ამოღებულია კლაპროტის ნაშრომიდან – „მოგზაუ-
რობა კავკასიასა და საქართველოში 1807 და 1808 წლებში“, I-II, ჰალე, ბერ-
ლინი, 1812-1814. კერძოდ, I ტომის XXXV თავიდან, გვ. 732-740 – გ.გ.

ბა, ხოლო რამდენიმე ასი ნაბიჯის შემდეგ ისევ იშლება და შედარებით მშვიდდება. ავლაბარში იყო ორი გუმბათიანი და ერთი უგუმბათო ეკლესია, რომლებიც სომხებს ეკუთვნით. ისინი მთელ წინაქალაქთან ერთად **ნადირშაჰის** [21] დროს განადგურდნენ; მხოლოდ 1780 წლის შემდგომ ამ უკანასკნელში მეფე ერეკლე II-მ კვლავ დაასახლა სომეხი, ქურთი და სირიელი მოახალშენეები. (ავლაბარში მცხოვრებ სომეხთა მეტი წილი გადმოყვანილი არიან ყარაბაღიდან ანუ შუშადან, რომელიც მტკვარსა და არაქსს შორისაა. იქ ისინი იყვნენ მმართველის **აბი მელიქის** ყმები, რომლის მძლავრობის გაძლებაც მეტი აღარ სურდათ და არც შეეძლოთ). ამ წინაქალაქში დღესაც გვხვდება ზედ მტკვარზე მიმდგარ მაღალ კლდეზე აღმართული, ღვთისმშობლისადმი (წმ. ქალწულისადმი) მიძღვნილი *მეტეხის* ეკლესია. ესაა ლამაზი და კარგად ნაგები შენობა, სადაც არის არქიმანდრიტის ვრცელი საცხოვრებელი... ირაკლი II-მ აღადგინა მასში ღვთისმსახურება; ახლა ქართველები მას ხშირად სტუმრობენ და დიდ პატივს სცემენ. ავლაბარს მტკვრის ნაპირზე ზედ ადგებოდნენ კლდის ქვაბულებში მოთავსებული გოგირდის სანჯაყები, მაგრამ ამჟამად ამონურულნი უქმად არიან. გოგირდს იღებდნენ აღმადან-შერეული ქანიდან, რომელსაც დახურულ ღუმელში ხლეჩდნენ ხის ნახშირის საშუალებით. იქვე ახლოს დღესაც ვრცელ და ღრმა კლდის ნაპრაღში კლდეებიდან წვეთავს აჯასპიანი წყალი.

ავლაბრიდან სამხრეთ-დასავლეთით მტკვარზე, მცირე ბორცვიან ვაკეზე, რომელიც ჩრდილოეთისკენ ქვიშაქვის მთებისკენ მალდება და რომლის ზედაპირიც თიხოვანია, ... ძვეს სოფელი *ნათლული* ანუ *ნავთლული*; მან სახელი მიიღო მთის კუპრისგან (ქართულად *ნავთი*), რაც აქ კლდეებიდან გადმოედინება, მაგრამ წყლის სიახლოვის გამო მცირე რაოდენობით აგროვებენ. მას ყველაფრისთვის იყენებენ, როგორც ევროპაში; მეტწილად კი – ტიკების გასაპოხად... ნავთლულში არის 50-მდე სახლი და ასევე მრავალი, ქართული სტილით ნაშენი მიწური, რომლებიც რუსულ *ზემლიანკას* ემსგავსებიან. მოსახლეობა ქართველებია. რადგან მეფე ირაკლი II-მ ამ სოფელს ირგვლივ ოთხკუთხა კედელი შემოავლებინა (რომლის ყოველი მხარე 80 ნაბიჯი სიგრძისაა) და სასროლი კოშკი ჩააშენებინა, ამიტომ მას *ირაკლის-ციხესაც* უწოდებენ.

ერთ ვერსზე ავლაბრის ზემოთ, ტფილისის პირდაპირ, მტკვრის მარცხენა და ჩრდილოეთ ნაპირზე, არის სოფელი *კუკია* [22]; აქ რამდენიმე სახლია და ბლომად ქართული მიწურები. ნახე-

ვარ ვერსზე ჩრდილო-დასავლეთით მდინარის იმავე ნაპირზე ჩანს მცირე ნანგრევები ოდესღაც მტკიცე დიდუბის სასახლისა. კუკიიდან ავჭალამდე და ტფილისიდან ჩრდილოეთით გადაჭიმულია ვაკე – დიდუბის-მინდორი, რომელსაც სხვანაირად ცხენის-ტერფი ერქვა...

ლილო ანუ ქვითკირის-ლილო განადგურებული, უნინ გამაგრებული მონასტერი, ძვეს ტფილისიდან 1 1/2 ვერსზე აღმოსავლეთით, ერთ ნაკადულზე. მის ახლოს არის პატარა ტბა, რომელზეც დიდი რაოდენობითაა გარეული ფრინველი, უმეტესად იხვები და წეროები. მისგან ახლოს მიემართება ჩვეულებრივი გზა თელავისკენ...”

[ახლა მოვიტანთ იმ ამონარიდებს, რომლებიც გვამცნობენ, თუ საქართველოს ისტორიის რომელ წერილობით წყაროებზე მიუწვდა ხელი კლაპროტს ტფილისში ყოფნისას – გ. გ.].

1808 წლის 14 იანვარს ჩავედი ტფილისში... აქ მე გავიცანი ბევრი წარჩინებული ქართველი, რომელთა რჩევებმა დიდი სარგებლობა მომიტანეს; ამასთან მსურს შევნიშნო, რომ რუს მოხელეებს უმნიშვნელო მონაწილეობაც კი არ მიუღიათ, მიუხედავად იმისა, რომ შინაგან საქმეთა მინისტრის ოფიციალური ბრძანება მქონდა მათდამი გამოტანებული.¹

მე ვფიქრობდი ტფილისში ჩემი ყოფნა განსაკუთრებით გამომეყენებინა, რათა შემეგროვებინა დამხმარე მასალა საქართველოს ძველი და ახალი ისტორიის შესახებ. ქართველებს აქვთ სამი სხვადასხვა მატყანე (ანალები) თავისი ქვეყნის ისტორიის შესახებ, რომლებიც დრო და დრო ივსებოდა უცნობი ავტორების მიერ. ამათგან და მონასტრების მცხეთის (მტკვარზეა) და გელათის (იმერეთშია) არქივებიდან მეფე ვახტანგ V-მ [23], ლევანის ძემ გასული საუკუნის დასაწყისში შეადგენინა თავისი სამშობლოს სრული ისტორია, რომელიც ჩვეულებრივ ერთი სქელტანიანი ტომია.

იმერეთის დაქვრივებული დედოფლის ანას (მათეს ასულის-მატვეოვნა) – ორბელიანთა გვარიდანაა [24] – გულკეთილობის წყალობით მე მივიღე ამ ძეგლის ერთი ცალი ტფილისში ჩემი ყოფნისას. ძლივს მოვძებნე ქართველი, რომელსაც შეეძლო ეს მნიშვნე-

¹ დასახ. ნაშრომი, ტ. I, წინასიტყვაობა, გვ. VI.

ლოვანი წიგნი ჩემი მეთვალყურეობით რუსულად ეთარგმნა. სამ-
ნუხაროდ, სამუშაო ისე ნელა მიიწევდა წინ, რომ ჩემი გამგზავრე-
ბისათვის თარგმნილი იყო მხოლოდ ქრისტეს დაბადების შემდეგ
მე-4 საუკუნის ამბებამდე. ამის მიზეზი ის იყო, რომ საჭირო შეიქნა
ბევრი დაზუსტებანი და მრავალი გეოგრაფიული გამოკვლევა. დე-
დანის ხელნაწერი, სამნუხაროდ, უნდა დამებრუნებინა და ნაშრომი
დაუმთავრებელი დარჩა.

ამ დიდი რუდუნებით ნათარგმნს მე აქ წარმოვადგენ. მე იგი
სხვა დამხმარე მასალით, და საერთოდ საქართველოს ისტორია
დღევანდლამდე მოვიყვანე. ნაშრომები, რომლებიც ამ საქმისთვის
გამოვიყენე, გარდა აზიელი და ბიზანტიელი წერილებისა, შემდე-
გია:

1. „შემოკლებული ისტორია საქართველოსა“ (ე. ი. ქარ-
თველთა მოკლე ისტორია). ის მოთავსებულია ქართლის უკანას-
კნელი მეფის გიორგის ძის დავითის [25] მიერ ტფილისში 1800
წელს გამოცემულ ძველი ისტორიის მიმოხილვაში.

2. „Краткая история о Грузии со времен первого во оной населе-
ния. В Санкт-Петербурге 1805 года“. ამის ავტორი არის ზემოთ ნახსე-
ნები დავითი. მაგრამ ეს უკანასკნელი ნაშრომი ძალიან ჩამორჩება
პირველს მნიშვნელობით; თუმცა ის უფრო შემოკლებულია, მაგრამ
შეიცავს ყველა საჭირო თარიღს; მეორეში კი დავითმა მრავალი ევ-
როპიული განსწავლულობა და მცდარი ეტიმოლოგიები ჩაურთო.

3. „Грузинская история от 1647-1757 гг.“ ესაა ხელნაწერი რუ-
სული თარგმანი ვაკეთებული ქართულიდან – 390 გვერდის შემ-
ცველი. ეს უძვირფასესი ნაშრომი სტილის ბუნდოვნებისა და
მთარგმნელის წარმოუდგენლად ცუდი ხელის გამო (ის ალბათ არ
იყო რუსი), ძნელი გამოსაყენებელია...

საქართველოს ისტორია ძალზე მნიშვნელოვანია; ის ატარებს
ორიგინალობის განსაკუთრებულ ხასიათს, რაც მის მიმართ კარ-
გად განგანყობთ...¹

მცირე კომენტარები

[1] აგურითა და დულაბით ნაგები ხიდი XVII საუკუნის 50-იან
წლებშია აშენებული თბილისში ბებუთაშვილების საგვარეულოს

¹ დასახ. ნაშრომი, ტ. II, თავი XXXVII, საქართველოს ისტორია, გვ. 62-64.

პირველი წარმომადგენლის ხოჯა ბებუთას მიერ, რის გამოც მას „ბეჭბუდას ხიდს“ უწოდებდნენ.

[2] იან პოტოცკი (1761-1815) გრაფი, ცნობილი პოლონელი ისტორიკოსი, გეოგრაფი, ეთნოგრაფი და არქეოლოგი, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო წევრი. დაუახლოვდა კლაპროტს 1805 წელს ჩინეთში გრაფ გოლოვკინის ელჩობის შემადგენლობაში ყოფნისას. მისი მრავალი მოგზაურობების რიგს ეკუთვნის 1798 წელს მოგზაურობა ჩრდილო კავკასიაში, რომელიც ორ ტომად, ვრცელი დამატებებით გამოსცა კლაპროტმა 1829 წელს („მოგზაურობა ასტრახანის სტეპებსა და კავკასიაში“, ფრანგულ ენაზე).

[3] ივანე ვასილის ძე გუდოვიჩი (1741-1820), გრაფი, გენერალ-ფელდმარშალი, საქართველოში იყო მთავარსარდლად ციციანოვის დალუპვის შემდეგ, 1806-1809 წლებში.

[4] ლურჯი მონასტერი – ტფილისის ჩრდილოეთით, მდ. ვერეს მტკვართან „შესართავსა ზედა არს ლურჯი მონასტერი“, „ეკლესია წმიდის გიორგისა, უგუმბათო, დიდი, ან ხუცის სამარ“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“, IV, თბილისი, 1973, გვ. 329, 339).

[5-6] „მეოცდაშვიდე მეფე ვარაზ-ბაქარ ძე მირდატისი ხოსროიანი“ არ იყო „შურის ციხის“ ამშენებელი; „და აღაშენა ერისთავმან სპარსთამან ტფილისის კართა შორის შურისციხედ მცხეთისად“ (მდრ. „ქართლის ცხოვრება“, I, თბილისი, 1955, გვ.136, სქოლიო). ესაა უძველესი ციხე თბილისში, იგივე დედაციხე, და შემდგომ „ნარიყალა“.

[7] აქ იგულისხმება VII ს-ის 20-ან წლებში ჯიბლუ ხაზართა ხაკანის და ბიზანტიელი ჰერაკლე კეისრის მიერ თბილისის დალაშქვრა.

[8] ემირ აგარიანი – ვახუშტის მიხედვითაც „მოვიდა ამირ აგარიანი სახელით ხუასრო და მთავრობდა სომხითს, ქართლს და ჰერეთს. ამან აღაშენა ტფილისი მოოხრებული ხაზართაგან, რამეთუ მოუძღურებულ იყვნენ ბერძენნიცა აგარიანთაგან“ (ვახუშტი, გვ.127).

[9] შარდახტი – გიულდენშტედტის მიხედვით „ქალაქი შემორტყმულია აგურის კედლით; ამასთან აღმოსავლეთის კუთხეში არის პატარა ციხე ნარიყალა და დასავლეთისაში – სიმაგრე შრდახტი. ქალაქის კედელი მათ შორის არის 600 საყენი სიგრძისა“ (გი-

ულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, თბილისი, 1962, გვ. 87).

[10] გაუგებარია ავტორისეული შეფასება ბალებისა – „არ აქვთ არავითარი დანიშნულება“.

[11] მარაბდის ომის შემდეგ ყიზილბაშები თბილისში შემოვიდნენ, თუმცა მეციხოვნენი ადრეც იმყოფებოდნენ ციხეში.

[12] ვახუშტისა და 1800 წლის რუსული გეგმის მიხედვით ირკვევა, რომ იმდროინდელ თბილისს ექვსი კარი ჰქონდა: „აბანოს კარი“ (ნავკისის ხევთან; ქალაქს აერთებდა აბანოების უბანთან და სეიდებადთან). „განჯის კარი“ (სამხრეთის კედელში; გარდა განჯის გზისა, აქედან შემოდის ტაბახმელიდან და კრწანისიდან მომავალი გზები). დასავლეთით კედელს ორი კარი ჰქონდა – „ნავკისის კარი“ (ვახუშტის მიხედვით „კოჯრის კარი“; ასევე უწოდებდნენ „მალა კარს“. ეს კარი თბილისს აკავშირებდა მცხეთიდან ჩრდილოეთის ქვეყნებთან და დასავლეთ საქართველოსთან) და მეორე – „დიღმის კარი“, რომელიც იყო დასავლეთ და ჩრდილოეთ კედლების შესაყარზე. აქ შემოდის მცხეთიდან მომავალი გზის ერთი შტო). ქალაქის ჩრდილოეთ კედელზე ერთი კარი იყო – „მუხრანის კარი“ (1800 წლის გეგმით), ან „წყლის კარი“ (ვახუშტის მიხედვით); ამ კარით მცხეთიდან მომავალი გზა შემოდის. მეექვსე იყო „ავლაბრის კარი“ მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, მეტეხის ციხის გალავანში. ეს კარი კახეთთან და აღმოსავლეთით მდებარე ქალაქებთან აკავშირებდა. ყველა კარი ქალაქის საბაჟო პუნქტებსაც წარმოადგენდნენ (შდრ. „თბილისის ისტორია“ შოთა მესხიას რედაქციით, თბილისი, 1958, გვ. 360-361).

[13] გიულდენშტედტი ასახელებს „ხარების ღვთისმშობელი, ე. ი. მარიამის ხარებას. ის წინათ იყო კათოლიკური ეკლესია (გიულდენშტედტი, I, გვ. 91). პ. იოსელიანის გადმოცემით, ხარების ეკლესია აუგია მეფე როსტომს 1640 წელს ძველად აქ არსებული მთავარანგელოზის ეკლესიის ნანგრევებიდან, რომელიც დაუნგრევია თემურ ლენგს 1398 წელს. ის იდგა „სამეფო მოედნის“ შუაგულში და იყო გალავანშემოვლებული (П. И. Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, Тифлис, 1866. მ. ჯანაშვილი, საქართველოს დედაქალაქი ტფილისი, ქუთაისი, 1899.).

[14] ჟან შარდენი (1643-1713) ცნობილი ფრანგი იუველირი და ვაჭარი. ორჯერ იმოგზაურა აღმოსავლეთში (1664-70 და 1671-77 წლებში. შაჰ აბას II-ის დროს რამდენიმე წელი ცხოვრობდა ისპაჰანში. 1666 წელს მიიღო შაჰის ვაჭრის ოფიციალური ჩინი. მეორე

მოგზაურობისას იყო საქართველოში (1672-73 წლებში). თავისი „მოგზაურობის“ – პირველ და მეორე თავებში ის დაწვრილებით აღწერს სამეგრელოს, აღმოსავლეთ საქართველოს და განსაკუთრებით თბილისს.

[15] XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში თბილისში ყოფილა სამი დიდი ბაზარი: ორი მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, თვით ქალაქში, ერთი მეფის მოედანთან, მეორე თათრის მოედანთან, მესამე კი მეტეხის გალავნის შიგნით. თბილისში იყო სპეციალური ბაზრებიც, სადაც ერთი დარგის ხელოსნებსა და ვაჭრებს გარკვეული ქუჩები, რიგები ეჭირათ.

[16] აბანოები დაანგრია ალა-მაჰმად-ხანმა. თბილისის ამ უბანს, სადაც აბანოები იყო თავმოყრილი, „აბანოების უბანი“ ერქვა. ვახუშტის ცნობით, ცხელ წყაროებზე ექვსი აბანო ყოფილა. გიულდენშტედტს უნახავს აბანოს ხუთი შენობა. როგორც ის ამბობს, „მე პირველად შემოვიღე მისი სამედიცინო თვალსაზრისით გამოყენება. ცდებმა გაამართლეს თეორია, რომ ის შეიძლება გამოყენებულ იქნას შინაგანი და გარეგანი მკურნალობისათვის – სიყვითლის, რევმატიზმის, სახსრების გაშეშების და სხვა“ (გიულდენშტედტი, I, გვ.9-11.).

[17] თაბორის ციხე ერთერთი თავდაცვითი სიმაგრე იყო თბილისის მისასვლელთან; იცავდა სამხრეთ-აღმოსავლეთის მისადგომს... თაბორი კეტავდა კოჯრის მაგისტრალს. მას ერეკლე დიდ სტრატეგიულ მნიშვნელობას ანიჭებდა თბილისის დაცვის საქმეში; ამიტომ აიღო ის თუ არა, გალავანი შემოავლო და შიგ თავისი მეციხოვნეები ჩააყენა (თბილისის ისტორია, გვ. 200). ვახუშტის მიხედვით, „თაბორს ყოფილა ციხე, არამედ ან შემუსრვილი“ (ვახუშტი, გვ. 334). თაბორის ციხე საბოლოოდ დაანგრია ალა-მაჰმად-ხანმა.

[18] სეიდაბადი თბილისის ძველი უბანი, წავკისის წყლის მარჯვენა მხარეს. მისი საზღვრები იყო: ჩრდილოეთით მდ. წავკისის წყალი, სამხრეთ-დასავლეთით – თაბორის მთა, სამხრეთით – სოფ კრწანისი, აღმოსავლეთით – მტკვარი (ახლანდელი აბანოებისა და ბალნეოლოგიური კურორტის რაიონი). ეს სახელი მას შეერქვა როსტომის მიერ XVII საუკუნის 30-იან წლებში სპარსეთის შაჰის შაჰსეფი II-ს (1629-1642) ბრძანებით აქ სპარსეთიდან სეიდების ჩამოსახლების გამო, „შასეფიმ დასხნა სეიდნი, მის გამო სპარსნი უწოდებენ სეიდაბადს“ (ვახუშტი, გვ. 334). სეიდაბადის ბალებში მეფის სასახლე ყოფილა, რომელიც 1795 წელს მთლიანად გაანადგურ-

რეს სპარსელებმა. XVIII-XIX საუკუნეთა მიჯნაზე შეერქვა ხარფუ-ხი. ასე ეწოდა თაბორის მთის აღმოსავლეთ კალთას.

[19] ანტონ II – ერისკაცობაში თეიმურაზი (1764-1827), ერეკლე II-ის ვაჟი; ქართლ-კახეთის სამეფოს კათალიკოს-პატრიარქი 1788 წლიდან 1811 წლამდე, სანამ რუსეთის მთავრობამ არ გააუქმა კათალიკოსობა და დავკარგეთ საეკლესიო დამოუკიდებლობა. გაასახლეს რუსეთში; ცხოვრობდა და გარდაიცვალა ნიჟნი-ნოვგოროდში.

[20] გრდანი – გრდანისხევი, იგივე გლდანი და გლდანისხევი (გლდანულა), მტკვრის მარცხენა შენაკადი. „ხეობა გრდანისა და მდინარე მისი გამოსდის ზედაძნის შესართავს ერწოს მთას. დის გრდანამდე. მიერთვის ავჭალას აღმოსავლიდამ მტკუარსა. ავჭალა არს სანადირო კეთილი. ამ ავჭალის ბოლოს არს ხევ-ძმარი... ლილოდან ჩრდილოთკენ მოადგების ხევ-ძმარს და ხევ-ძმარი მტკუარს მოადგების“... (ვახუშტი, გვ. 537; გვ. 333).

[21] ნადირშაჰი (1698-1747) ირანის შაჰი 1736-1747 წლებში. მის დროს იყო ქართლში „ყიზილბაშობა“. ინდოეთზე ლაშქრობისას წაყვანილი ჰყავდა ერეკლე II 1737-39 წლებში.

[22] კუკია ქართული სოფელი ტფილისის შემოგარენში, რომელთანაც 1819 წლისთვის შეიქმნა გერმანული ახალშენი „ახალი ტიფლისი“; ეს კი ქალაქს შეუერთდა 1852 წელს.

[23] „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერთა მოძიება, რედაქტირება ხდება ვახტანგ VI-ის დროს, მის მიერ მოწვეული სწავლულ კაცთა კომისიის მიერ.

[24] ანა ორბელიანი იყო იმერეთის მეფის დავით გიორგის ძის ქვრივი. დავით გიორგის ძე იყო სოლომონ I-ის ბიძაშვილი. ის გაამეფეს 1784 წელს. 1789 წელს იძულებული გახდა ახალციხეში გაქცეულიყო, სადაც გარდაიცვალა 1795 წლის 11 იანვარს, მას შემდეგ, რაც 1794 წელს უკანასკნელად და წარუმატებლად სცადა იმერეთის ტახტის დაბრუნება.

[25] დავით ბატონიშვილი (1767-1819), გიორგი XII-ს უფროსი ვაჟი, ერეკლე II-ის შვილიშვილი, მეცნიერი, მწერალი. ჯერ კიდევ ხუთი წლისა გაიცნო ის ტფილისში მყოფმა გიულდენშტედტმა. 1787-89 და 1797-98 წლებში სწავლობდა და მსახურობდა რუსეთში. იგი ფრანგი განმანათლებლების (ვოლტერი) გავლენას განიცდიდა. 1801 წლის 8 იანვარს პეტერბურგიდან დაბრუნებულმა ქართველმა ელჩებმა, გიორგი XII-ს 1800 წლის 24 ივნისის მოთხოვნის საფუძველზე (მისი გარდაცვალების შემდეგ ტახტზე დავითი უნდა ასუ-

ლიყო), დავითი გამოაცხადეს „საქართველოს მმართველად“, რაც იმპერატორს უნდა დაემტკიცებინა. 1801 წლის 24 მარტს ჩამოსულმა გენერალმა კნორინგმა დავითი გადააყენა და გენერალი ლაზარევი დანიშნა „საქართველოს მმართველად“. 1803 წელს მეფის ოჯახის სხვა წევრებთან ერთად დავითიც გადაასახლეს პეტერბურგში, სადაც რუსეთის მმართველი სენატის წევრი გახდა. აქვე გააგრძელა ნაყოფიერი სამეცნიერო საქმიანობაც.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“, IV, თბილისი, 1973.
2. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გერმანულიდან თარგმნა გ. გელაშვილმა, თბილისი, 1962.
3. თბილისის ისტორია, შოთა მესხიას რედაქციით, თბილისი, 1958.
4. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, თბილისი, 1973.
5. М. А. Полиевктов, Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935.
6. М. А. Полиевктов, Европейские путешественники по Кавказу, 1800-1830 гг., Тбилиси, 1946.

Gia Gelashvili

Doctor of History, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Senior-scientist researcher of the Department of Modern and Contemporary History

Julius Klaproth about Tbilisi

Summary

Julius Klaproth (1783-1835) a well-known German linguist-ethnologist-geographer-historian traveled in Georgia in 1808 during six months. In 1814 Klaproth published two-volume work "Journey in Caucasus and Georgia in 1807 and 1808" (Halle, Berlin) and "Geographic-

historical description of the Eastern Caucasus" (Weimar). The material about Tbilisi is given on several pages of these works.

In the following article there is given the Georgian translation and comments to the Klaproth's material about Tbilisi. He describes everything he saw himself: the conditions of Tbilisi, its parts, lanes, dwellings, merchandise, its population, churches, mosques, old fortresses etc. He mentions Georgian historical sources he used for his work.